

# UVOD U ISTRAŽIVANJE SREDNJOVJEKOVNE TVRĐAVE ZADVARJE (1. dio – do turskog osvajanja)<sup>1</sup>

Ivan Alduk, stručni suradnik-arheolog  
Ministarstvo kulture - Konzervatorski odjel Split  
HR-21 000 Split, Porinova 2  
ialduk@yahoo.com

UDK: 904: 728.81 (497.5 Zadvarje) "14"  
728.81 (497.5 Zadvarje) "14"  
izvorni znanstveni rad  
primljeno: 1. 12. 2005.  
prihvaćeno: 15. 12. 2005.

*Članak je kombinacija preliminarnog izvješća s početka istraživanja zadvarske tvrđave i pokušaja da se taj spomenik prvi put znanstveno valorizira. Zadvarje je iznimno važna strateška točka u zaleđu ovog dijela dalmatinske obale. Tvrđava je u svom osnovnom obliku nastala tijekom 15. stoljeća radi obrane pred turskom najezdom, kao jedno od središta srednjovjekovne župe Radobilje. Tragovi naseljavanja tog prostora još su i stariji te su vezani uz komunikacije s obale u unutrašnjost i obrnuto.*

*Ključne riječi: srednji vijek, Zadvarje, tvrđava, Radobilja, putovi, bosansko kraljevstvo*

Zadvarje je malo općinsko središte u Dalmatinskoj zagori, samo nekoliko kilometara udaljeno od morske obale, na cesti koja s Makarskog primorja vodi prema Imotskome. Smjestilo se na samom zapadnom kraju strmoga i krševitog Biokova, iznad dubokog kanjona Cetine, na mjestu gdje ta rijeka stvara veličanstvene slapove Veliku i Malu Gubavicu (Karta 1).

U srednjovjekovnim i kasnijim dokumentima naziva se Duare. Korijen te riječi je indoeuropski i slavenski - \*dhwer - u značenju vrata, prolaz, *dveri*. Upravo je u tom imenu sadržana bit ovog prostora. Već tisućama godina podno zadvarske hridine prolazi jedna od glavnih komunikacija koja s obale vodi u unutrašnjost, te se pod njom susreće stanovništvo tih dvaju prostora.<sup>2</sup>

Nekoć glavni put preko Zvizde (o kojemu će poslije biti više riječi), formiran je još u brončano doba (i prije) i trasiran kamenim gomilama-tumulima na Dupcima, Remnicama (Revnicama), Plani (Podu), Čikaševcu i Švargujevoj njivi.<sup>3</sup> Gomile se vežu za glavna prapovijesna naselja na ovom području tzv. Škrabića gradinu (kota 313) i gradinu Subotičće u Gornjim Brelima. Držimo da se manje naselje, tj. nadzorna točka s koje se izravno nadzirao put kroz Prosik, nalazilo s njegove zapadne strane, na položaju Plana (Pod).

Nekoliko ulomaka keramike pronađenih oko same tvrđave na Zadvarju upućuju na još jedan prapovijesni lokalitet.

Neki autori antičku Inaroniju (Tab. Peut.) ili Aroniju (Cosmogr.) stavljaju u zonu Gornja Brela-Za-

<sup>1</sup> Iskoristio bih ovu prigodu i izrazio svoju zahvalnost svima koji su na bilo koji način pridonjeli početku arheološkog istraživanja i znanstvenog proučavanja tvrđave Zadvarje: Anti Jurčeviću, Nikolini Urodi, Marijanu Lozi. Posebnu zahvalnost dugujem i načelniku općine Zadvarje Branku Krniću te kolegama s Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koji su u sklopu istraživanja legijskog logora na Gardunu boravili na Zadvarju te izradili preliminarnu snimku tlocrta tvrđave, koji donosimo u ovom radu.

<sup>2</sup> I danas se svaki utorak te na blagdane sv. Ante (13. lipnja) i sv. Bartula (24. kolovoza) u Zadvarju održava veliki stočni sajam tzv. *dernek* (tur.-sastanak, skup, sajam)

<sup>3</sup> Tomasović 2003, str. 19-20; Inače ovaj je autor u nekoliko navrata u listu župe sv. Luke iz Kučića "Zov rodni ognjišta" detaljno obradio arheološku topografiju prostora od Dubaca, preko Slimena do Kučića.

dvarje-Katuni-Kreševo.<sup>4</sup> Arheološki nalazi iz antičkog razdoblja rijetki su, ali ih ima. Nekoliko zidova na spomenutoj gradini Subotišće vjerojatno pripada kasnoantičkom razdoblju, kada se neka prapovijesna gradinska naselja ponovno aktiviraju. Postoji mogućnost da se manje naselje formira i sa zapadne strane prijevoja na putu prema Zaveterju, između Osoja i Stupice u Gornjim Brelima, gdje će u kasnom srednjem vijeku biti sagrađena jedna od "zadvarskih" kula. Zabat oltarne ograde uzidan u jednu od kuća u zaseoku Nejašmićima u Šestanovcu, pronađen u neposrednoj blizini, svjedoči o postojanju crkve opremljene kvalitetnim kamenim namještajem.<sup>5</sup>

Obližnje Podgrađe dalo je također nekoliko zanimljivih ranih i kasnijih antičkih arheoloških nalaza.<sup>6</sup> Osim nekoliko fragmenata rimske keramike s prostora oko tvrđave, samo Zadvarje nema značajnijih antičkih nalaza.

Rani srednji vijek, tj. starohrvatsko razdoblje zastupljeno je jednim iznimno važnim nalazom. Radi se o karolinškom maču tipa K (po klasifikaciji J. Petersena) s početka 9. stoljeća, koji je pronađen godine 1896. u Poletnici, u blizini zaseoka Bajići, te je otkupljen za Arheološki muzej u Splitu.

Osim tragova tauširanja srebrom, na maču je djelomično sačuvano i germansko ime njegovoga vlasnika, ...*ertu(s)*. Uz mač je pronađeno i jedno karolinško koplje s krilcima.<sup>7</sup> Nalaz sličnog mača (tip H) u obližnjem selu Kreševu otvara pitanje arheološkoga konteksta u kojem se to oružje pojavilo na desnoj obali Cetine.

U kasnom srednjem vijeku Zadvarje je dio župe Radobilje. Radobilju često susrećemo u srednjovjekovnim i kasnijim izvorima, sve do 18. stoljeća. Radi se o administrativnoj i crkvenoj teritorijalnoj jedinici, koja se proteže od lijeve obale Cetine, u dijelu njezina donjeg toka pa prema zapadu. Pokrivala je otprilike područja današnjih sela Kostanje, Podgrađe, Blato na Cetini, Katuni, Kreševo, Šestanovac, Zadvarje, Gornja Brela, Slime (?), Cista, Lovreć, Medov Dolac, Žeževica, Grabovac, dio Zagvozda.<sup>8</sup>

Prvi ozbiljniji arheološko-konzervatorski radovi na zadvarskoj utvrdi započeli su početkom kolovoza godine 2005. i trajali su oko mjesec dana. Tvrđava je bila u prilično zapuštenom stanju te je veliki dio bedema i zidova kuća unutar nje bio zatrpan zemljom i urušenim građevnim kamenom (sl. 1-4). Najveći je problem predstavljalo izvoženje i sortiranje tog kamena za kasniju konzervaciju te uklanjanje panjeva i korijenja stabala, koja su rasla u tvrđavi. Većina tih stabala rasla je na samim zidovima te ih je svojim korijenjem znatno uništila. Napor je pretežno usmjeren u pravcu čišćenja tvrđave, kako bi se arhitektonskim snimanjem dobio njezin što točniji tlocrt te kako bi se definirali ključni spojevi bedema s kulama i odnosa građevina unutar tvrđave s bedemima i međusobno.

Tvrđava Zadvarje smjestila se na sjevernoj (blažoj) padini krševitog kuka iznad samog koljena Cetine, južno od današnjeg Zadvarja. Utvrda ima gotovo pravilan trokutasti tlocrt flankiran kulama na sjeverozapadnom i sjevernoistočnom uglu. Najbolje su sačuvani južni i zapadni bedem, dok je sjeverni u gornjem dijelu gotovo u potpunosti porušen. U unutrašnjosti je sačuvano nekoliko manjih objekata, većinom u temeljima. Veliki problem su naknadne intervencije na tim objektima, rađene najvjerojatnije tijekom Drugoga svjetskog rata i talijanske okupacije. Naime, talijanska vojska je na tvrđavi i u njezinoj okolini imala nekoliko topničkih i minobacačkih položaja. Od originalnih zidova te se intervencije jasno razlikuju po upotrebi cementa pri zidanju. Isto su tako bunker i ukopavani u dijelove bedema i kule (istočni dio sjevernog bedema, južni dio zapadnog bedema, sjeveroistočna kula).

Južni bedem sačuvan je u čitavoj svojoj dužini od otprilike 33 m. Oba lica zida rađena su dosta grubo, priklesanim kamenom koji nije uslojen u redove. Ispuna je rađena od manjeg grubog kamena s dosta vapnenog morta. Slična tehnika uporabljena je i na ostalim bedemima i kulama te na objektima u unutrašnjosti i oko tvrđave. Na vanjskom licu mjestimično su vidljivi okrugli otvori, promjera desetak centimetara, koji prolaze kroz cijelu zidnu konstrukciju. Radi se o ostacima drvenih spona ili "zatega" oplate za zidanje. Vanjsko lice južnog bedema poprilično je dobro sačuvano, no unutrašnje lice konstruktivno je jako ugroženo. Najveći su problem puškarnice, postavljene u dva reda i raspoređene u cik-cak liniji,

<sup>4</sup> Čače 1995, str. 67-77

<sup>5</sup> Na zabatu je uklesan latinski križ (simbol Krista) i po jedna ovca sa svake strane (simboli apostola). Cambi 1969, str. 86-87

<sup>6</sup> Bulić 1915, str. 32-34; Vinski 1967, str. 21, tab. XII, sl. 7

<sup>7</sup> Dugo je vladalo mišljenje da je mač iz obližnje Žeževice. Marijan Lozo je rekognosciranjem terena konačno utvrdio mjesto njegova nalaza. Posljednji je o maču pisao A. Piteša iz Arheološkog muzeja u Splitu, a u njegovu je članku navedena i sva relevantna literatura (vidi: Piteša 2001, str. 347-360)

<sup>8</sup> Katić 1963, str. 233-244

od kojih. Vidljivo ih je ukupno devetnaest. Naime, urušavanjem zidnog plašta oko puškarnica na bedemu nastaju velike šupljine tako da je na nekim dijelovima gotovo u potpunosti nestala i zidna ispuna sve do vanjskog lica. Na unutrašnjem licu još su uvijek vidljivi i otvori za grede što su nosile dva drvena ophoda kojima se pristupalo puškarnicama (za svaki red puškarnica po jedan). Na vrhu južnog bedema djelomično je sačuvan i relativno nizak prsobran (parapet), te uski stražarski prolaz uz njega. (sl. 5). Vanjsko lice zapadnog bedema vrlo je dobro sačuvano, osim na samome južnom kraju, gdje je spoj s južnim zidom porušen gradnjom talijanskog bunkera.

I unutrašnje lice zapadnog bedema "nagrizeno" je urušavanjem zidnog plašta oko dva reda puškarnica kojih ovdje ima deset. Po vrhu bedema vrlo fragmentarno je vidljiv zid parapeta (sl. 8, 9). Uz donji dio unutrašnjeg lica vidljiv je i zid širine oko 1.5 m, čiju funkciju za sada ne možemo utvrditi (ojačanje bedema, poravnanje prostora uz bedem za pristup donjem redu puškarnica, stariji bedem). Na južnom dijelu s unutrašnje strane bedema (u kutu koji bedem tvori s "elipsastom" prostorijom u jugozapadnom dijelu tvrđave) sačuvan je dio kamenog ili kombinirano kamenog i drvenog stubišta, koje je vodilo do parapeta i ulaza u spomenutu prostoriju (sl. 6, 10).

Sjeverni bedem je, unatoč najsolidnijem građenju i brojnim ojačanjima, veoma loše sačuvan. Nedostaje mu gotovo čitav gornji dio, dok je donji dio većinom pod zemljom. Na njegovim vidljivim dijelovima jasno je da se radi o dva bedema tj. vanjskom (ranijem) i unutrašnjem (kasnijem ojačanju). Prvobitni vanjski bedem širok je oko 1.1-1.2 m, a građen je sličnom tehnikom kao i ostala dva bedema. Unutarnje ojačanje širine oko 1 m naknadno je dodano (sl. 7). Teško je utvrditi je li bilo sagrađeno cijelom visinom prvotnog bedema, ali na nekoliko mjesta očito je da su tom gradnjom zazidane njegove puškarnice. Ojačanje se nije protezalo cijelom dužinom sjevernog bedema, nego je završavalo pred ulazom u sjeveroistočnu kulu. Postoji i mogućnost da je po vrhu ovog bedema prolazio uzak stražarski prolaz s parapetom, vrlo fragmentarno sačuvan uz vanjsko lice jedne od građevina (kapelica?) uz sjeverni bedem.

Tvrđavu su branile tri kule, naime, dvije "prave" kule na spojevima bedema te jedna kula što je nastala naknadnim dodavanjem polukružnoga zida u jugozapadnom uglu tvrđave s unutarnje strane. Na mletačkim crtežima i taj se dio crta kao zasebna okrugla kula, ali on to nije. Razvoj tog dijela utvrde biti će predmetom posebnog razmatranja, jer postoji mogućnost da je taj ugao stariji od ostatka tvrđave.

Sjeverozapadna kula (sl. 11) zapravo je okosnica obrane zadvarske utvrde. Sagrađena je na najnižoj i time najugroženijoj točki tvrđave. To je cilindrična kula sa skarpom (pokosom) i tamburom, koje dijeli polukružni kordonski vijenac. Skarpa je rađena od većih kamenih blokova i temeljena je na živcu, te su na njoj vidljive kvadratne rupe za grede skele.<sup>9</sup> Tambur je sačuvan samo djelomično, a građen je nešto manjim uslojenim blokovima, te je na njemu sačuvana jedna okrugla (dvodijelna) i jedna uska vertikalna puškarnica. Ulaz u kulu bio je s unutrašnje strane, na razini prizemlja unutar tambura. Kula je sačuvana do visine od oko 9 m (najveća sačuvana visina s vanjske strane), a vanjski promjer gornjeg dijela, tj. tambura iznosi 7 m.

Širina zida u prizemlju iznosi oko 0.7 m, a u gornjem dijelu zida, s unutrašnje strane, nalazi se suženje od 15-20 cm, koje prima grede međukatne konstrukcije. Postoji mogućnost da tambur, barem na razini prvoga kata, nije iznutra bio kružnog, nego višekutnog (osmerokutnog ili šesterokutnog) tlocrta. Time bi širina zida bila nešto veća, jer je ona poprilično malena za kule ovakvog tipa, koje su građene ponajprije za obranu bedema od topničkih napada.

Nekoliko metara sjeverno od te kule nalazi se građevina kvadratnog tlocrta dimenzija oko 3 x 3 m, sačuvana samo u temelju. Dio je stradao probijanjem novog puta. O njoj za sada ne možemo reći ništa više, a čini se da je stajala samostalno, nevezana za sjeverozapadnu kulu ili sjeverni bedem.

Sjeveroistočna kula nepravilnog je kružnog tlocrta, a građena je priklesanim kamenom vezanim s dosta morta. Na vanjskom plaštu južnog dijela kule, koji je najbolje sačuvan (visine oko 3,5 m), vidljive su četiri puškarnice. Tehnika gradnje ove kule i način zidanja puškarnica vrlo su slični onima na bedemima. Kula je sa sjeverne strane naknadno ojačana jednim tanjim zidom, čime je dobila nepravilan oblik vidljiv na tlocrtu. Vjerojatno se radi o jednoj od posljednjih građevinskih intervencija na tvrđavi (ne računajući talijanske iz Drugoga svjetskog rata). Sjeveroistočna kula vjerojatno je imala prizemlje i dva kata. Zid prvoga kata širok je oko jedan metar dok je zid prizemlja nešto širi (da bi mogao primiti grede međukatne konstrukcije).

Čišćenjem je otkriven i ulaz u kulu iz unutrašnjosti tvrđave od kojeg je ostao prag s udubinom za osovinu vrata (sl. 12).

Građevine u unutrašnjosti tvrđave slabo su sačuvane i vidljive su većinom u temeljima, te ćemo o njihovu rasporedu, nastanku, izgledu itd. znati više nakon arheoloških iskopavanja. Bolje su sačuvana jedino dva objekta pravokutnog tlocrta, dimenzija oko 7 x 4 m, uz istočni dio sjevernog i južnog bedema. Problem su već spominjane građevinske intervencije na njima načinjene tijekom fašističke okupacije Dalmacije. Istočno od ta dva objekta nalazi se manje dvorište, koje se formira s unutrašnje strane ulaza u utvrdu.<sup>10</sup> Iz njega se pristupa ulazu u sjeveroistočnu kulu i uskom prolazu (oko jedan metar) između spominjanih objekata, kroz koji se dolazi do glavnog platoa tvrđave.

Sjevernim dijelom unutrašnjeg platoa se usporedo s bedemom pruža "ulica" širine 2 m. Iz nje se pristupa kućama uz sjeverni bedem, ulazu u sjeverozapadnu kulu te kućama u južnom dijelu tvrđave. Taj je dio na padini pa je gradnja ondje riješena terasasto, a među zidovima kuća naziru se i stube. Ostatak krova jedne od tih kuća vidljiv je na vanjskom licu polukružnoga zida, koji zatvara ugao južnog i zapadnog bedema (sl. 3). Krov (ili okapnica) bio je rađen od kamenih ploča od kojih su neke još uvijek na izvornome mjestu.<sup>11</sup>

Cijeli zid koji s jugozapadnim uglom tvrđave formira jedan elipsasti prostor, nadodan je kasnije, što je jasno vidljivo na spojevima zida s bedemima. Pri tom je zazidana i jedna od donjih puškarnica na južnom bedemu. Kako se dio bedema oko te puškarnice naknadno urušio, bilo je moguće očistiti zatvorenu puškarnicu, unutar koje je pronađeno dosta životinjskih (janječih) kostiju te dio majoličke zdjele (kat. br. 1, 2) i ulomci staklene posude.

#### KATALOG IZABRANIH NALAZA<sup>12</sup>

Kat. br. 1

Mjesto nalaza: zazidana puškarnica na zapadnom dijelu južnog bedema

Opis: Četiri fragmenta zvonolike zdjele prstenastog dna, izvijenog, zadebljanog i žlijebom naglašenog ruba. Premaz je kvalitetni bijeli majolički smalto i prekriva čitavu posudu. Višebojni ukras također prekriva cijelu posudu.

Datacija: sredina 16. i početak 17. stoljeća (srednja Italija)

Kat. br. 2

Isto kao i kod prijašnje posude, osim što je uzorak ukrasa nešto drugačiji.

Kat. br. 3

Mjesto nalaza: površinski nalaz

Opis: Tri ulomka donjeg dijela posude ravnog dna i konkavno uvučenog donjeg dijela stijenke. Cijela posuda (osim donjeg dijela dna) premazana je bijelim majoličkim smaltom i bez ukrasa je. Dio premaza se oljuštio.

Datacija: druga polovica/kraj 17. stoljeća (srednja Italija?)

Kat. br. 4

Mjesto nalaza: sjeverni bedem, kraj sjeverozapadne kule

Opis: Dva fragmenta otvorene posude većih dimenzija i izvijenog ruba. Keramika je svijetle okersmeđe boje. Premaz je bijeli majolički smalto koji prekriva unutrašnju i vanjsku stijenku. Većim dijelom je oljušten. Ukras je slikan plavom i rumeno smeđom bojom.

Datacija: kraj 16.-17. stoljeće (srednja Italija-Marche)

Lit. Bacchetti 1992, str. 107-110, fig. 3

<sup>9</sup> Planiranim istraživanjem u unutrašnjosti kule utvrdit će se radi li se o puškarnicama ili o otvorima za konstrukciju skele.

<sup>10</sup> Tijekom ovih radova ulaz u tvrđavu nije pronađen, ali je zabilježen na njenim starim nacrtima na mjestu spajanja južnog bedema i sjeveroistočne kule. Postoji mogućnost da nije bio u razini zemlje, nego negdje više na zidnom plaštu.

<sup>11</sup> Tijekom čišćenja na cijelom prostoru tvrđave nađeno je jako puno ručno rađenih krovnih kupa kanalice, koje vjerojatno pripadaju vremenu mletačke vlasti nad tvrđavom, tj. drugoj polovici 17. stoljeća i 18. stoljeću.

<sup>12</sup> Zahvalnost za pomoć pri obradi i datiranju keramičkih nalaza dugujem gospođi Helgi Zglav-Martinac iz Muzeja grada Splita.

Kat. br. 5

Mjesto nalaza: sjeverni bedem, kraj sjeverozapadne kule

Opis: ulomak dna tipa *a ventosa*. Keramika je svijetlosmeđe boje, a premaz bijeli majolički smalto. Ukras je izveden višebojno.

Datacija: sredina 16.- početak 17. stoljeća (srednja Italija-Marche)

Lit. Bacchetti 1992, str. 93-100, fig. 1

Kat. br. 6

Mjesto nalaza: sjeverni bedem, kraj sjeverozapadne kule

Opis: ulomak zatvorene posude ravnog dna. Keramika je svijetlosmeđe boje. Premaz (bijeli majolički smalto) pokriva cijelu posudu osim donje strane dna. Ukras je zasigurno bio višebojan, a sačuvana je samo narančasta linija koja prati spoj dna i stijenke.

Datacija: sredina 16. – poč. 17. stoljeća (srednja Italija-Marche)

Kat. br. 7

Mjesto nalaza: sjeverni bedem, kraj sjeverozapadne kule

Opis: Dva ulomka posude izvijenog ruba. Vanjska i unutrašnja stijenka premazane su caklinom. Posuda je bila ukrašena slikanjem engobom (svijetle mrlje). Vidljiv je i trag vrpčaste ručke. Radi se o kuhinjskoj keramici tzv. *ceramica a fuoco*.

Datacija: 15.-17. stoljeće (lokalna produkcija)

Kat. br. 8

Mjesto nalaza: površinski nalaz sa sjevernog bedema

Opis: Novac. Bakar. Promjer 27 mm.

Av. Natpis \* DALMA E.T ALBAN \*

Rv. U sredini lav s knjigom, a oko njega natpis, SAN \* MARC \* VEN \*, ispod lava ravna crta i oznaka \* II \*

Datacija: Novac u vrijednosti dva solda. Taj je novac kovan za mletačku Dalmaciju i Albaniju u razdoblju od 1684. do 1710. godine.

Analizom arhitektonskih elemenata i načina gradnje zadvarsku tvrđavu teško je preciznije datirati. Način gradnje bedema priklesanim kamenom različite veličine na licima i ispunom od manjeg kamena, obilato zalivenog vapnenim mortom, karakterističan je za gotovo sve manje tvrđave u okolici, od kojih neke po dostupnim izvorima nastaju prije Zadvarja (Proložac, Čačvina), a neke i nekoliko godina kasnije ili čak možda u isto vrijeme (Nutjak).

Razlika je u tome što se na Zadvarju kamen na licima nije slagao “u redove” već dosta “stihijski” što odaje potrebu za brzom gradnjom. Primjena te tehnike na svim bedemima i sjeveroistočnoj kuli upućuje donekle na njihov nastanak u istom vremenskom razdoblju, o čemu nešto više kasnije.

Na bedemima se nalaze i okrugli otvori (promjera 10 cm), koji prolaze cijelom strukturom zida (sl. 13). Gotovo istovjetne otvore nalazimo na svim obližnjim srednjovjekovnim tvrđavama (Proložac-Badnjevice, Čačvina, Vrlika-Prozor, Nutjak). Radi se o sponama ili “zategama”, koje prilikom gradnje drže (stežu) drvenu oplatu zida. One su bitno drugačije od kvadratnih, pravilnije raspoređenih otvora, u kojima su bile grede drvenog ophoda za pristup puškarnicama (Sl. 5) ili grede koje su nosile konstrukciju skele (sl. 11).

Već smo naglasili kako se sjeverozapadna kula tehnikom gradnje u potpunosti razlikuje od ostalih dijevoja utvrde. Kula je odraz brojnih nastojanja da se u drugoj polovici 15. stoljeća fortifikacijska arhitektura što bolje pripremi za suvremeni načina ratovanja, čija je osnovna značajka češća upotreba topništva. Turško topništvo predstavljalo je osobitu opasnost. Grade se tako niže okrugle kule širih zidova, sa skarpom koja bolje podnosi udarce topovskih kugli i pruža dovoljno mjesta unutar kule za smještaj topova (sl. 4, 11).

Na dalmatinskoj obali postoji nekoliko sličnih kula koje su odlično datirane povijesnim izvorima. Jedan od najranijih primjera je preuređena dubrovačka Minčeta iz godine 1455. Kula sv. Marka u Trogiru vjerojatno je dovršena oko 1496. godine.<sup>13</sup> Nakon 1483. (poslije opsade mornarice napuljskoga kralja

<sup>13</sup> Kovačić 1998, str. 128-130

Ferdinanda Aragonskog) grade se i korčulanske kule istoga tipa: Zakerjan, Bokar ili Kanavelićeva kula, Velika kneževa kula kod crkve Svih svetih.<sup>14</sup> Senjske kule "Lipica" i "Papinska kula" nešto su mlađe i nastale su u razdoblju od 1494. do 1520. godine.<sup>15</sup> Time grubo određujemo i vrijeme gradnje zadvarske kule, koja je jedini za sad poznati primjer kule ovakvog tipa u unutrašnjosti Dalmacije.<sup>16</sup>

Osim što je imala ključnu ulogu u obrani Zadvarja, sjeverozapadna kula važna je i za razumijevanje nastanka čitave tvrđave. Naime, preliminarnim arheološkim radovima i čišćenjem zidova i kula ustanovljeno je da je sjeverozapadna kula građena istodobno sa zapadnim i sjevernim bedemom tvrđave (sl. 15). Jednako tako je i sjeveroistočna kula istovremena sa sjevernim bedemom (sl. 14). Jedini spoj koji nismo uspjeli otkriti (zbog gomile urušenog materijala) jest spoj sjeveroistočne kule s južnim bedemom, dakle mjesto gdje se po svojoj prilici nalazio ulaz u utvrdu. Pretpostavljamo međutim, da je situacija ovdje jednaka kao i na drugim mjestima. Nadalje, spoj zapadnoga i južnog bedema također je izveden u istom vremenskom razdoblju.<sup>17</sup>

Uzimajući u obzir sve dosad navedeno, pretpostavljamo da je tvrđava, u svom osnovnom tlocrtu nepravilna trokuta s dvije kule, izgrađena tijekom druge polovine 15. stoljeća. Sagrađena je dosta brzo, u strahu od sve većeg turskog pritiska na ove krajeve.

Potrebno je, dakle, dati i jedan kraći povijesni prikaz zbivanja na području oko Zadvarja u 15. stoljeću te поближе odrediti godinu gradnje zadvarske utvrde. Nažalost, povijesnih izvora koji se tiču Zadvarja u tom razdoblju vrlo je malo. Situacija je puno bolja s izvorima od 16. do početka 18. stoljeća.

Zadvarje se prvi put spominje godine 1408., u jednoj darovnici tadašnjega bosanskog kralja Stjepana Ostoje.<sup>18</sup> Obitelji Radivojević kralj tada poklanja široki teritorij od Cetine do Neretve, uključujući i zaleđe. Između ostalog spominje se i ...*Locum Duarum cum provincia Radobilie*... (mjesto Dvare s provincijom Radobiljom).

Isprava je zapravo odraz vremena u kojem je nastala i stanja u bosanskom kraljevstvu. Kralj Stjepan Ostoja dva puta je bio na bosanskom prijestolju: 1398.-1404. i 1408.-1418. Svoju funkciju obavlja samo nominalno jer je ovisan o stranima vladarima, posebice o hrvatsko-ugarskom kralju Žigmundu, te o svojim velikašima, koji se međusobno bore za teritorij. Vrijeme je to kada u Bosnu sve češće ulaze Turci, i to kao saveznici bosanskih velikaša (Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Sandalj Hranić, Stipan Kosača) ili čak kraljeva (Tvrtko II.). Kojih mjesec dana nakon drugog stupanja na prijestolje Stjepan Ostoja izdaje tu darovnicu knezovima Radivojevićima, gospodarima Humske zemlje, kao nagradu za pruženu pomoć, a njome zapravo kupuje mir i siguran ostanak na prijestolju, premda je na njemu još uvijek Tvrtko II. kojeg snažno podržava i turski sultan. Takva kaotična situacija pratit će Bosnu sve do njezinog tragičnog pada pod Turke godine 1463.

Iz spomenute isprave proizlazi da je jugoistočna granica "rusaga bosanskog" bila na Cetini. Još se, naime, ban Stjepan II. Kotromanić (1322.-1353.) hvali da vlada krajevima "od mora do Save, od Cetine do Drine". S obzirom na dobre odnose s tadašnjim hrvatsko-ugarskim kraljem Ludovikom takva je formulacija moguća.<sup>19</sup> Odnos bana Stjepana II. te njegova sinovca i nasljednika Tvrtka s Ludovikom praktički je odnos vazala s vladarom, što će se promijeniti tek nakon Tvrtkove krunidbe za kralja u manastiru Mileševa 1377. godine.<sup>20</sup> Vlast bana Stjepana protezala se i na tzv. Krajinu (Makarsko primorje).<sup>21</sup>

<sup>14</sup> Gjiivoje 1969, str. 294-296

<sup>15</sup> Viličić 1971, str. 83-84

<sup>16</sup> Tvrđava se donekle i svojim tlocrtom približava trokutastoj tlocrtnoj formi renesansnog kaštela, iako je takav njezin izgled vjerojatno odraz prilagođavanja terenu.

<sup>17</sup> Spoj ovih dvaju bedema poprilično je uništen s vanjske strane. Na vanjskom licu zapadnog kraja južnog bedema nailazimo na tragove (nešto drugačija tehnika zidanja, fuge u zidu, puškarnica koja svojim smještajem ne odgovara redovima puškarnica sjevernog bedema) koji upućuju na raniju gradnju tog dijela ili naknadno zidanje. Slični tragovi sačuvani su i na južnom kraju zapadnog bedema. Dvojbu će riješiti planirana istraživanja s unutrašnje i vanjske strane ovog dijela tvrđave.

<sup>18</sup> BASD VII/1884, str. 188-191

<sup>19</sup> Kćerka Stjepana II. Elizabeta Kotromanić, bila je žena kralja Ludovika.

<sup>20</sup> Tvrtko se u svojim ranijim ispravama katkad titulira kao "Tvrtko, Božjom i gospodina našeg kralja Ludovika, milošću, ban Bosne..."; Klaić II, str. 165

<sup>21</sup> CD XI/1913, str. 161-162

Bosanski velikaši tada sigurno drže važnu utvrdu Visuć na Cetini, u zaleđu Omiša, a u jednom trenutku i puno sjeverniji tzv. Triljski brod (prijelaz na Cetini kod današnjeg Trilja).<sup>22</sup> Svemu u prilog ide i vrlo dobar odnos kralja Tvrtka s Poljičanima, što se neće nastaviti za njegovih nasljednika Stjepana Ostoje i Tvrtka II.

Nakon prvoga spomena Zadvarje u izvorima ne nalazimo sve do godine 1482. Možemo samo pretpostaviti da ga od prve polovice 15. stoljeća drži herceg Stipan Vukčić Kosača, koji je godine 1435. kao sinovac velikog vojvode Sandalja Hranića, naslijedio njegove posjede.

Postoji napomena da obližnju Radobilju Kosača otima svojem dugogodišnjem protivniku hrvatsko-dalmatinskom banu Pavlu Špirančiću,<sup>23</sup> vrlo vjerojatno kao herceg sa svojih posjeda iz Imotskoga, Ričica i Prološca.<sup>24</sup>

Godine 1440. Kosača banovima Talovcima, s kojima je već dugo u sukobu, oduzima Omiš i Poljica, pa se tako i Zadvarje od tog vremena zasigurno nalazi u njegovu posjedu.<sup>25</sup> Godine 1482. u veljači, tadašnji poljički knez i splitski plemić Dujam Papalić obilazi Poljica "...i mejaše njiove koji su od starini ...".<sup>26</sup>

Cijela istočna poljička granica, počevši od Nutjaka i Garduna, stalno teče Cetinom, a u njezinom opisu nabrajaju se mjesta na lijevoj obali rijeke, izvan Poljica. Spominje se tada i "...Cetina pod grad Zadvarje...". Grad označava današnju zadvarsku tvrđavu, strateški najvažnije mjesto u okolici i vrlo moguće središte župe Radobilje.<sup>27</sup> Tako predaja njezino sjedište (crkveno!) stavlja u Kreševo-Katune kod današnje župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, iz spominjane isprave Stjepana Ostoje izdvaja se nekoliko teritorijalnih jedinica (provincija-županija) sa svojim sjedištima.<sup>28</sup> Tako se npr. spominje i *Oppidum Imoschi cum Provincia Imota*. Jasno je da je Imotski središte Imote. Iz toga se može pretpostaviti da je Zadvarje tadašnje središte Radobilje (?).

Kako je već rečeno, Stipan Kosača je u svojem "prodoru" na zapad Talovcima oduzeo Omiš i Poljica, no ti krajevi nisu dugo ostali pod njegovom vlašću. Ugovorom s mletačkim knezom u Splitu Kristoforom Marcellom godine 1444. Omiš i Poljica stavljaju se pod zastavu sv. Marka.<sup>29</sup> Mlečani i Kosača tada postaju susjedi. Njihov odnos, uvjetovan prevrtljivom naravi kako samog hercega tako i mletačkih knezova i poslanika, obilježit će sredinu 15. stoljeća u ovim krajevima. Godine 1445. bosanski kralj Stjepan Tomaš, tražeći saveznike u ratu protiv Kosače, Veneciji nudi gradnju zajedničkoga kaštela na Neretvi te svoje utvrde uz Poljica. Teško je reći na koje je utvrde pritom mislio. Mlečani nisu bili zainteresirani.<sup>30</sup>

Obližnja Krajina (Makarsko primorje) i donji tok Neretve, zavisno o potrebama i situaciji Stipana Kosače, stalno će mijenjati gospodare, od hercega, preko bosanskog kralja do Mlečana. Godine 1452. herceg je, ratujući protiv vlastitog kralja i zeta Stjepana Tomaša, Dubrovčana i svojega sina Vladislava, ove krajeve "iznajmio" Mlečanima.<sup>31</sup> Preuzimanje vlasti nije prošlo mirno jer su se tome opirali povjerenici bosanskoga kralja, humski knezovi Vlatkovići. Ivaniš i Žarko Vlatković traže od tadašnjih radobiljskih knezova Andrijaševića da napadaju mletačke podanike uz obalu, u prvom redu knezove Kačića. Zadvarje se tada ne spominje. Andrijaševići krađu stoku Vukmiru Kačiću između Dubaca i Omiša, a na njegove posjede provaljuju iz Radobilje kroz Prosik.<sup>32</sup> Prosik je i danas sačuvano ime za kanjon između Gornjih Brele i Dubaca kojim vodi prastari put s obale u unutrašnjost i obrnuto.<sup>33</sup> Godine 1453. Venecija Kosači vraća zauzete krajeve.

<sup>22</sup> Vego 1982, str. 151-153; Kovačić 2002, str. 81-85

<sup>23</sup> Zlatović 1897, str. 61-62; Špirančić dužnost bana preuzima 1460. godine i do smrti 1463. stoluje većinom u Klisu odakle pokušava balansirati između hrvatsko-ugarskoga kralja i Venecije. Podatak o njegovoj vlasti nad Zadvarjem vjerojatno je pogrešan jer Stipan Kosača to područje drži od 40-ih godina 15. stoljeća.

<sup>24</sup> Jakšić 1983, str. 68-71

<sup>25</sup> Pivčević 1921, str. 37

<sup>26</sup> Pera 1988, str. 426-427

<sup>27</sup> Toponim "Grad" sačuvan je i u austrijskom katastru s početka 19. stoljeća.

<sup>28</sup> Vidi bilj. 6; Nadbiskup Stjepan Cupilli 1711. i 1718. godine obavlja vizitacije na području svoje nadbiskupije te dolazi do Radobilje, gdje kaže da je župna crkva vrlo stara i ruševna te da je sagrađena prije devet stoljeća; Katić 1957, str. 251-252, 258-259

<sup>29</sup> Pivčević 1921, str. 37-42

<sup>30</sup> Listine IX, str. 215-216; Šunjić 1996, str. 239

<sup>31</sup> Šunjić 1996, str. 262-274

<sup>32</sup> Šunjić 1996, str. 236

<sup>33</sup> Vidi na početku teksta.

S obzirom na izneseno, tj. činjenicu da bosanski kralj u jednom trenutku Veneciji nudi tvrđave uz Poljica, te da nešto kasnije radobiljski velikaši Andrijaševići pristaju uz kralja, moguće je da je ovaj prostor barem povremeno u vlasti Stjepana Tomaša.

Godine 1457., nakon godina relativnog mira, između Stipana Kosače i Republike sv. Marka ponovno izbijaju nesporazumi. Povod je nova hercegova tvrđava u Radobilji.<sup>34</sup> Nejasno je gdje ju je herceg podigao te radi li se o jednoj ili o dvije utvrde. U nekim izvorima navodi se da je podignuta na mjestu starije, koja je porušena. U priču se uključuje i Stjepan Tomaš, poslavši u Radobilju svoju vojsku s istom nakanom, koju nije proveo zbog hercegovine brze vojne akcije. Nadalje, moguće je da je uz nju planiran i most preko Cetine, koji, kako se čini, nije podignut. Sve u svemu, tijekom dvije godine (1457. i 1458.), vidjevši u tvrđavi opasnost za svoje posjede na desnoj obali Cetine, mletačka vlada nekoliko puta traži od hercega da spornu tvrđavu poruši, no ona ostaje netaknuta. U priču se uključuje i Stjepan Tomaš poslavši u Radobilju svoju vojsku s istom nakanom. S obzirom da se tvrđava nalazila blizu rijeke, nekoliko je mjesta u Radobilji na kojima je Stipan Kosača mogao podignuti svoju utvrdu: Blato n/C, Kreševo, uzvisina Gola glava južno od župne crkve u Katunima.

Tvrđava Radobilj (muški rod) spominje se ponovno tek 1711., za vrijeme prve Cupillijeve vizitacije kada obilazi još uvijek turske Katune, gdje kaže da tamošnje age žive u tvrđavi Radobilju.<sup>35</sup>

Nejasno je zašto se u vremenu od 1408. do 1482. godine Zadvarje u sada dostupnim izvorima ne spominje, a gotovo je sigurno da je tvrđava sagrađena u tom vremenu (do 1482. godine), dok je moguće da je manje utvrđenje postojalo i ranije (oko 1408.).

Godine 1465. humski velikaši Vlatkovići sklapaju sporazum s Venecijom o još jednoj predaji Krajine i Humske zemlje mletačkom knezu u Splitu.<sup>36</sup> Premda je prijevarom navedeno da se s odlukom slaže i Stipan Kosača, on joj se u početku opirao. Problemi s Turcima naveli su ga da je 1466. prihvati. Vlatkovići su time pokušali u Mletačkoj Republici dobiti saveznika u ratu s Turcima. Venecija se čak i obvezuje na vojnu pomoć bosanskim plemićima, i to na način da će im u slučaju opasnosti na raspolaganje staviti Radobiljane i svoje Poljičane.<sup>37</sup> Iz ovoga je jasno da Radobilja, pa tako i Zadvarje, tada priznaje mletačku vlast. To nam potvrđuje i još nekoliko neizravnih podataka. Godine 1462. Stjepan Strčić (Stržić) iz Radobilje domogao se Klisa, te ga je preko kneza Matije iz Poljica ponudio Veneciji, koja je za preuzimanje utvrde "raspisala nagradu" od 10 000 dukata.<sup>38</sup> Do preuzimanja nikada nije došlo.

Godine 1468. tadašnji gospodari Radobilje, Nenadići, parniče se s Poljičanima oko Selaca (Seoca ?). Održano je nekoliko ročišta pred tadašnjim poljičkim knezom Matejem Papalićem. Posljednje je održano u Splitu, u kapelici sv. Lovre, pred mletačkim knezom Antonijem Loredanom, koji pod svojom vlašću zacijelo drži Poljica, a vjerojatno i Radobilju.<sup>39</sup>

Cijelo 15. stoljeće nad Bosnom "lebdi" turska opasnost. Turci Bosni prijete još od druge polovice 14. stoljeća, ali tijekom 15. st. njihova uloga u unutrašnjoj politici bosanskog kraljevstva sve je veća. Neko su vrijeme saveznici Hrvoja Vukčića Hrvatinića, kralja Tvrtka II i Stipana Kosače. Od prve polovice 15. stoljeća bosanski kralj Turcima plaća godišnji danak. Godine 1451., osvojivši tvrđavu Hodidjed (istočno od današnjeg Sarajeva), Turci se definitivno učvršćuju u Bosni. Godine 1462. posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević odbija Mehmedu II. platiti danak. Slijedeće godine turska je vojska u nekoliko tjedana zauzela cijelu Bosnu. Mahmud-paša Anđelović uhvatio je kralja u Ključu, gdje je na sultanovu naredbu i pogubljen.

Godine 1465. zauzet je i Hum (Hercegovina), a 1466. Blagaj, prijestolnica Kosača. Iste godine umire i herceg Stipan, koji od 1463. pokušava uz pomoć hrvatsko-ugarske vojske potisnuti Turke. Godine 1471. past će i Počitelj na Neretvi. Iste godine, u svibnju, prvi turski odredi prolaze Klis i upadaju u splitsku okolicu. Od godine 1500. takve provale su redovite.

<sup>34</sup> Šunjić 1996, str. 283-286

<sup>35</sup> Katić 1957, str. 251-252

<sup>36</sup> Šunjić 1967, str. 70-74

<sup>37</sup> Šunjić 1967, str. 72

<sup>38</sup> Listine X, str. 201, 203, 204

<sup>39</sup> Katić 1963, str. 235



Ostaje neriješeno pitanje kada Zadvarje pada u turske ruke. Odgovor ponovno treba tražiti u događajima u neposrednoj okolici. Imotski je u turskim rukama od 1493. godine.<sup>40</sup> Makarsko primorje (Krajina) prvi put pod tursku vlast dolazi godine 1499., a definitivno mirovnim ugovorom između Mletaka i sultana 1502. godine.<sup>41</sup> Sudbina Zadvarja nam je nepoznata. Postoje podaci koji govore da je nakon smrti hercega Stipana Kosače 1466. godine njegov stariji sin Vladislav dobio posjede na sjeverozapadu hercegove zemlje, tj. širi prostor oko Imotskoga.<sup>42</sup> On se ubrzo s cijelom obitelji seli u Ugarsku, tj. Slavoniju i ove krajeve posjećuje povremeno. Kome su tada pripali Krajina, Imotski, Vrgorac i Visuć nije nam poznato. Za njih se otimaju Mlečani, Vlatko Kosača (mlađi Stipanov sin i nasljednik titule herceg) te knezovi Vlatkovići.<sup>43</sup> Tko god da je to bio, u svojoj je vlasti držao i Zadvarje. Zbog sve jačeg turskog pritiska Vlatko Kosača je godine 1478. Mlečanima predao tvrđavu Visuć.<sup>44</sup> Godinu dana prije pregovarao je s njima o pomoći oko utvrđivanja i obrane Makarske.<sup>45</sup> Poljica se nakon dugotrajnog otpora predaju Turcima (pod posebnim uvjetima) 1514. godine.<sup>46</sup>

Nakon prvoga turskog zauzimanja Makarske godine 1499., Mlečani i Poljičani u Kotišni skupljaju na sastanak predstavnike Krajine, Gorske župe i Radobilje te ih nagovaraju na borbu protiv Turaka.<sup>47</sup> Zanimljiv je događaj iz veljače 1502. godine.<sup>48</sup> Netom izabrani poljički knez Augustin Maričić skuplja u Poljicima odred vojske kojemu je zadaća porušiti četiri mosta što su ih preko Cetine sagradili Radobiljani, a sve u strahu od dolaska velike turske vojske, koja se okupljala u Imotskom polju. Mostove pomažu rušiti i sami Radobiljani, kontrolirajući pritom prilaze Radobilji iz pravca Imotskoga i javljajući u Poljica sve o pokretima Turaka.

Po svemu sudeći Zadvarje i Radobilja tada su "ničija zemlja", koja će ubrzo pasti pod Turke. To se vjerojatno događa uspostavom mira između Venecije i sultana s kraja 1502. godine, kada granica postaje rijeka Cetina, tako da Mlečanima s lijeve strane rijeke ostaju jedino tvrđave Visuć i Starigrad s Omišem. Sav prostor od Cetine prema istoku, uključujući Radobilju i Zadvarje postaje dio Osmanskog Carstva.

Iz svega navedenog vidljivo je nekoliko stvari. Prostor Zadvarja (dio župe Radobilje) granično je područje, koje tijekom 15. stoljeća nekoliko puta mijenja gospodare. Interes Venecije za ove krajeve postoji. Premda je ona u početku poprilično "nezainteresirana" za širenje i jaču prisutnost u unutrašnjosti ovog dijela Dalmacije. Razlog leži u vezama lokalnog plemstva s bosanskim ili hrvatsko-ugarskim kraljevima, ali i u činjenici da Venecija svoje probleme s nadolazećom turskom silom, usprkos ratnim sukobima, još uvijek pokušava riješiti raznim mirovnim sporazumima. Sve to u interesu svoje trgovine, kao najjače gospodarske grane.<sup>49</sup>

Ipak, zbog približavanja Turaka nakon katastrofalnog pada Bosne godine 1463. Serenissima nastoji osigurati svoje dalmatinske posjede s naglaskom na obranu Omiša i Poljica. Vidjeli smo da nakon smrti hercega Stipana Kosače dio njegovih posjeda preuzimaju predstavnici mletačke vlasti. Gradnja tvrđave na Zadvarju padala bi stoga u to vrijeme, između 1466. i 1482. godine, kad se mjesto već spominje kao "grad". Eventualno bi se vrijeme gradnje moglo "suziti" na razdoblje između 1478. (preuzimanje Visuća od Vlatka Kosače) i 1482. godine.

Arhitektura sjeverozapadne kule te paralele s kulama u dalmatinskim gradovima i na otocima idu u prilog mletačkim vojnim graditeljima ili barem govore o njihovomu znatnom utjecaju.<sup>50</sup>

Što se tiče samog Zadvarja, preko ova dva izvora u kojima se spominje uočava se da u 15. stoljeću mjesto dobiva na važnosti. Na početku stoljeća ono je "locum" (mjesto, naselje) a 80-ak godina kasnije

<sup>40</sup> Ujević 1954, str. 69-71

<sup>41</sup> Šunjić 1967, str. 94

<sup>42</sup> Listine X, str. 109

<sup>43</sup> Božić 1962, str. 115

<sup>44</sup> Šunjić 1967, str. 90

<sup>45</sup> Božić 1962, str. 123

<sup>46</sup> Pivčević 1921, str. 42-61

<sup>47</sup> Šunjić 1967, str. 94

<sup>48</sup> Pivčević 1921, str. 53-54

<sup>49</sup> Čoralić 2004, str. 62-72; Šunjić 1961, str. 144

<sup>50</sup> Graditelji su mogli biti Mlečani jednako kao i njihovi podanici. Znamo npr. da je u gradnji spomenutih korčulanskih kula sudjelovao i Marko Andrijić.

mjesto postaje "grad" (utvrđeno naselje, feudalna tvrđava).<sup>51</sup> Za takav razvoj situacije zaslužni su prije svega strateški razlozi i nastojanje Venecije da obrani svoje dalmatinske posjede. S druge strane, valja napomenuti i ekonomske razloge!

Unatoč konstantnom ratovanju i sve prisutnijoj turskoj opasnosti, od kraja 14. i u prvoj polovici 15. stoljeća bosansko se kraljevstvo ekonomski ubrzano razvija.<sup>52</sup> Glavnu ulogu u tom razvoju ima rudarstvo (pojava njemačkih rudara, tzv. Sasa) i s njim vezana trgovina, u prvom redu s obalom. Vjerojatno je i Zadvarje, iskoristivši svoj položaj, imalo manju ulogu u tim procesima. Nepostojanje većih urbanih središta na ovom dijelu obale nije išlo u prilog jačem ekonomskom razvoju. Unatoč tome, za cijelo područje (Radobilja), neprestano se otimaju bosanski kralj i vlastela, hrvatsko-ugarski banovi, Mletačka Republika itd.

S tim u vezi je i gradnja utvrde Radobilj, koju 1457. započinje Stipan Kosača. I herceg nastoji zaštititi svoje posjede i interese. Ne radi se o zadvarskoj utvrdi, ali još uvijek ne možemo isključiti postojanje ranijih građevinskih slojeva na mjestu današnje utvrde.

S trgovinom koja se odvijala preko Zadvarja u vezi je i put sačuvan na južnoj padini podno tvrđave (iznad današnje ceste) kojim se nekoć prilazilo tvrđavi (sl. 17). Put je danas jednim dijelom uništen. Kako je smješten na strmom i kamenitom dijelu brda, rađen je serpentinama i podzidan je subozidom od velikih kamenih blokova visokim mjestimično i do 4 metra. Njegova gornja površina "popločana" je (taracana) manjim nepravilnim kamenom, koji je nabijen u zemljani nasip. Put se spušta do današnje ceste, koja ga je presjekla. Vjerojatno se nastavljao dalje (cestom za Kraljevac) prema izvoru Zvizda (sl. 16), prolazio između Vrisove glavice i Sedla, te preko Čikaševca ulazio u "Prosik" iz kojega se, na isti način kao i na tvrđavi, penjao do Padališća i dolazio na Dubce. Na mletačkim kartama s kraja 17. i početka 18. stoljeća to je "*strada permessa*" ili "*strada che va a Vruglia*"!<sup>53</sup> Postojala je i druga, nešto lakša trasa, koja se nakon "Zvizde", negdje ne Čikaševcu odvajala prema zapadu da bi preko "Plane" (Poda) i "Grunčeve njive" prilazila Dubcima sa zapadne strane.<sup>54</sup> Radi se o glavnoj karavanskoj prometnici, koja s ovog dijela obale vodi u unutrašnjost i koja se formirala još u prapovijesti, tj. u rimskom razdoblju.<sup>55</sup> Glavna roba kojom se trguje vjerojatno je stoka (i sve vezano za nju) te drvo. S obale je pristizala npr. sol, luksuznija keramika (vidi katalog) itd.<sup>56</sup> Roba se vjerojatno prenosila na konjima, mazgama i magarcima, o čemu svjedoče povremeni nalazi potkova na trasi opisanog puta.

Preuzimanjem tvrđave Turci se ne zaustavljaju. Pritisak na Poljica, u kojemu određenu ulogu ima i prevrtljivi Ivaniš Nenadić (iz Radobilje), toliko je jak da se ona dobrovoljno predaju godine 1514. Godine 1537. past će i Klis. Međutim, otpor prema turskoj vlasti ne jenjava. Godine 1540. Poljičani s uskocima prodiru do Zadvarja, gdje se sukobljavaju s tamošnjom turskom posadom.<sup>57</sup>

Oslobodilačko ozračje u Dalmaciji jača nakon poraza turske mornarice kod Lepanta 1571. godine. U jednom trenutku će se Radobilja i Krajina staviti pod mletačku zaštitu. Mirom između Venecije i sultana iz godine 1573. sve će se vratiti na prijašnje stanje. Između 1581. i 1583. godine fra Anđeo Trogiranić nastoji pod kršćansku vlast vratiti brojna mjesta i utvrde po Dalmaciji, a među njima se nalaze i Klis i Zadvarje.

Godine 1596. splitski plemić Ivan Alberti na mjesec dana oduzet će Turcima Klis. U isto vrijeme Mlečani će započeti s obnovom svojih utvrda na donjem toku Cetine.<sup>58</sup> Takav razvoj događaja nagnat će Turke da dodatno utvrde Zadvarje. S tim u vezi su i neke preinake nastale u unutrašnjosti tvrđave.

U uglu koji zatvaraju južni i zapadni bedem naknadno je sagrađen polukružni zid, čime se vjerojatno nastojala dobiti još jedna kula na tom dijelu bedema. Taj zid zatvorio je jednu od puškarnica zapadnog

<sup>51</sup> Deanović 1978, str. 37, 39

<sup>52</sup> Jireček 1951, str. 68-79; Ćirković 1964, str. 227 i dalje; Anđelić 1984, str. 440-441; Šunjić 1996, str. 303-337

<sup>53</sup> Putem se i danas koriste pješaci kao najkraćom komunikacijom od Zadvarja do Dubaca.

<sup>54</sup> Od tvrđave prema sjeveru karavanski put vodio je preko zaselaka Nejašmići i Družići u Šestanovcu i dalje na sjever. Najbolje je sačuvan kao komunikacija između dva spomenuta zaseoka.

<sup>55</sup> Vidi na početku teksta.

<sup>56</sup> U vezi s tim je toponim "Soline" u Brelima.

<sup>57</sup> Pivčević 1921, str. 68

<sup>58</sup> Kovačić 2002.

bedema u kojoj su pronađeni fragmenti majoličkih zdjela datiranih u 2. polovicu 16. i početak 17. stoljeća (Kat. br. 1, 2), ulomci posude od tankog stakla i gomila životinjskih kostiju (janječih?).

Ostali keramički nalazi površinski su ili potječu s dijela sjevernog bedema u blizini sjeverozapadne kule (vjerojatno otpadna jama), te ih se može datirati u vrijeme od 15. do 18. stoljeća (Kat.br. 3-7).

Zanimljiva je i činjenica da unatoč stalnim sukobima Turaka s Venecijom i njezinim podanicima traje uvoz kvalitetne majolike iz radionica srednje Italije (Kat. br. 1-6).

Daljnje utvrđivanje Zadvarja u drugoj polovici 16. stoljeća dovelo je do gradnje dviju manjih kula na liticama, nekoliko stotina metara zapadno od same tvrđave (toponimi Kula i Kuletina). U isto vrijeme nastaju i veće kule istočno od Zadvarja, Avala i Poletnica. Tako se stvara svojevrsni turski "limes" prema obali, Omišu i vječito nemirnim Poljicima, koji će Turci s prekidima držati sve do 1646., tj. 1684. godine, kada je Zadvarje definitivno oslobođeno turske vlasti. To je međutim tema za jedan novi rad.

### POPIS SKRAĆENICA

BASD	Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata (Split)
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (Split)
Rad JAZU	Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb)
SHP	Starohrvatska prosvjeta (Knin/Zagreb/Split)
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (Split)

### POPIS LITERATURE

Andelić 1984

P. Andelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države*, Kulturna historija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984, 435-579

Bacchetti 1992

M. Bacchetti, *La ceramica di Gualdo Tadino*, u: *Ceramica fra Marche e Umbria dal Medioevo al Rinascimento*, Bologna 1992, 93-110

BASD VII/1884

*L' Hum colla Narenta o Pagania*, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata VII*, 1884, 186-191

Božić 1962

I. Božić, *Mlečani prema nasljednicima hercega Stevana*, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VI/2*, Beograd 1962, 113-129

Bulić 1915

F. Bulić, *Trovamenti antichi a Podgragje di Poljica*, *BASD XXXVIII*, Split 1915, 32-36

Cambi 1968

N. Cambi, *Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji*, *VAHD LXX-LXXI*, Split 1968-69, 57-107

CD XI/1913

T. Smičiklas, *CODEX DIPLOMATICUS REGNI CROATIAE, DALMATIAE ET SLAVONIAE XI*, Zagreb 1913.

Čače 1995

S. Čače, *Civitates Dalmatiae u "kozmo grafiji" Anonimna Ravenjanina, Katalozi i monografije*, Arheološki muzej Zadar, 1995.

Čirković 1964

S. Čirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964.

Čoralić 2004

L. Čoralić, *Venecija-kraljica mora s lagunarnih sprudova*, Samobor 2004.

Deanović 1987

A. Deanović, *Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog...*, Rad JAZU 381, Razred za likovne umjetnosti knjiga VIII, Zagreb 1987.

Gjivoje 1969

M. Gjivoje, *Otok Korčula*, Zagreb 1969.

Jakšić 1983

V. Kovačić/N. Jakšić/Z. Mikić/G. Nikšić, *Ričice-nekropola stećaka*, Split 1983.

Jireček 1951

J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo 1951.

Katić 1957

L. Katić, *Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka*, *Starine* 47, Zagreb 1957, 237-277

Katić 1963

L. Katić, *Dvije poljičke isprave 15. stoljeća*, SHP, s. III, 8-9, Zagreb 1963, 233-244

Klaić II

V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, Knjiga II, Zagreb 1972.

Kovačić 1997

V. Kovačić, *Trogirske fortifikacije u 15. stoljeću*, PPUD 37, Split 1997-98, 109-136

Kovačić 2002

V. Kovačić, *Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija*, *Omiški ljetopis* 1, 2002, 73-90

Listine IX-X

Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike*, V-X, Zagreb 1875-1891.

Pera 1988

M. Pera, *Poljički statut*. Split 1988.

Pivčević 1921

I. Pivčević, *Povijest Poljica*, Dodatak VAHD-u, Split 1921.

Piteša 2001

A. Piteša, *Karolinški mač s natpisom iz Zadvarja (Žeževica donja)*, VAHD 94, 2001, 347-360

Šunjić 1961

M. Šunjić, *Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420-1463*, *Historijski zbornik* XIX, Zagreb 1961, 119-145

Šunjić 1967

M. Šunjić, *Dalmacija u XV. stoljeću*, Sarajevo 1967.

Šunjić 1996

M. Šunjić, *Bosna i Venecija (u 14. i 15. stoljeću)*, Sarajevo 1996.

Tomasović 2003

M. Tomasović, *Arheološke potvrde naseljavanja prostora sela Kučića*, *Zov rodnih ognjišta* god. IX, br. 2 (17), 2003, 17-32

Ujević 1954

A. Ujević, *Imotska krajina*, Split 1954.

Vego 1972

M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1972.

Viličić 1971

M. Viličić, *Arhitektonski spomenici Senja*, Rad JAZU 360, Zagreb 1971.

Vinski 1967

Z. Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, VAHD 69, Split 1967, 5-86

Zlatović 1897

S. Zlatović, *Topografske crtece...*, SHP s. I, god. III, sv. 2, 1897, 60-63

Summary

**INTRODUCTION TO THE RESEARCH OF THE MEDIEVAL FORTRESS OF ZADVARJE**  
(Part One-Before the Turkish Conquest)

*Key words: Middle Ages, Zadvarje, fortress, Radobilja, roads, Poljica, Bosnian kingdom*

*The paper combines a preliminary report made in the beginning of the researches of the fortress of Zadvarje and the first scientific attempt of evaluation of the fortress. Zadvarje is a particularly important strategic point of the Dalmatian hinterland. Initially, the fortress was built in the second half of the 15<sup>th</sup> century, as a defence from the incoming Turkish invasions, as well as one of the centres of the medieval district of Radobilja. Traces of settlements in this area are even older, and they are related to the communications between the coast and the hinterland.*

*In the middle Ages, this area was partially under control of the nobility from the Bosnian kingdom. Due to its strategic position, Zadvarje played a minor role in the economic development of this medieval state (at the end of the 14<sup>th</sup> and the first half of the 15<sup>th</sup> century).*

*Zadvarje was mentioned for the first time as "...locum Duarum..." in a 1408 gift deed of the Bosnian king Stjepan Ostoja.*

*The period when these lands were under the rule of the duke (herceg) Sipan Vukčić Kosača (from 1440 to 1466) is of a great importance. The contemporary sources recorded an increased building activity (fortification building) near Zadvarje, as a reaction to the tense relation between the duke and the Venetian Republic that ruled the neighbouring Poljica.*

*The very fortress was probably built between 1478 and 1482, that is, when the Venetian power crossed the Cetina River and took over the lands that formerly belonged to duke Stipan*

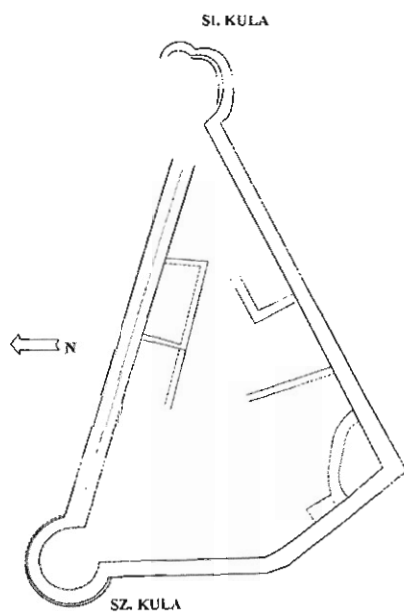
*and his successors. Building of the northwestern tower (together with the rest of the fortress) is related to the approaching of the Turks (the fall of Bosnia in 1463) as well as to the fortification tendencies in the late 15<sup>th</sup> century resulting from the growing use of the artillery.*

*In 1482, the Statute of Poljica mention "...grad Zadvarje ..." referring actually to the present-day fortress. It stood the Turkish attacks, till most probably about 1502, when the peace treaty made between Venice and Turkey gave it to the latter. Some rebuilding of the fortress were made in the second half of the 16<sup>th</sup> century, and it was probably reinforced with a new tower on the bulwarks and with detached towers around the fortress.*

*Translated by: D. Kečkemet*



*Zračni snimak tvrđave Zadvarje*

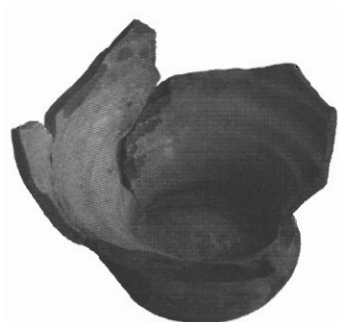
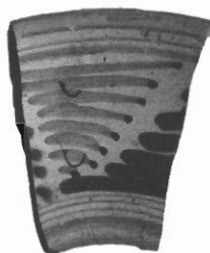


Tlocrt tvrđave Zadvarje

sl. 1. Tvrđava Zadvarje, 2. Kula Avala, 3. Kula Poletrica,  
4. Stara komunikacija Plana (Pod) - Zvizda - Zadvarje,  
5. Stara komunikacija Prosik - Zvizda - Zadvarje, 6.  
Gradina u Škrabićima, 7. Gradina Subotiče, 8. Prijevoj  
Dubci



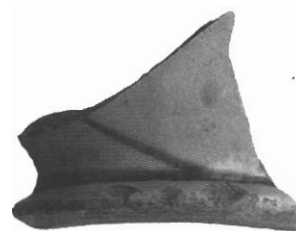
Kat. br. 1-2



Kat. br. 3



Kat. br. 4



Kat. br. 5



Kat. br. 6



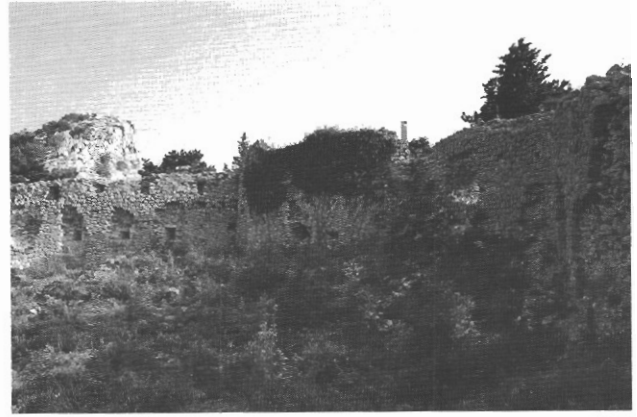
Kat. br. 7



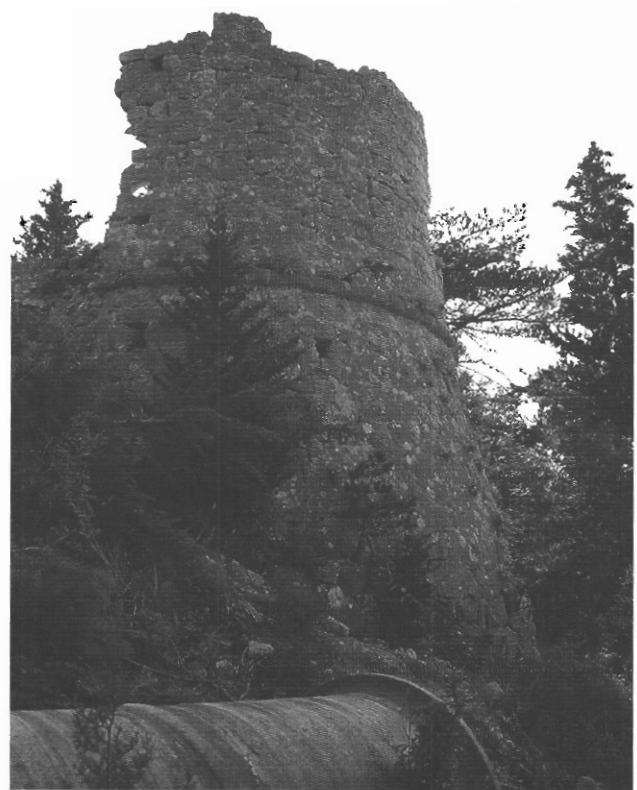
Kat. br. 8



sl. 2. Unutrašnjost tvrđave prije početka arheološko - konzervatorskih radova



sl. 3. Polukružni zid koji zatvara ugao južnog i zapadnog bedema s vidljivim ostatkom jedne od kuća



sl. 4. Zatečeno stanje ispred sjeverozapadne kule



sl. 5. Otvori za grede drvenog ophoda za pristup puškarnicama





*sl. 6. Pogled na zapadni bedem*



*sl. 7. Sjeverni bedem*



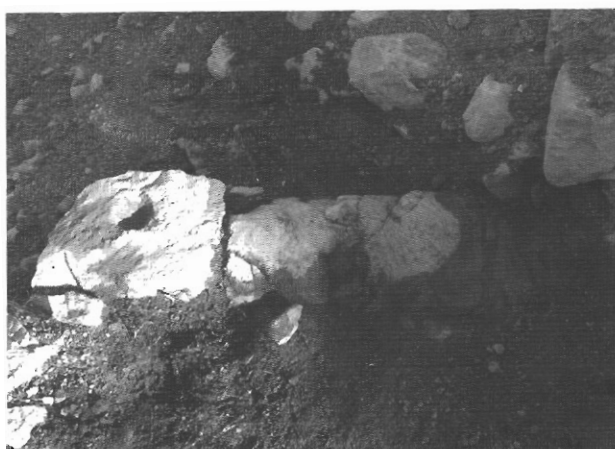
*sl. 8. Južni bedem s ostacima parapeta*



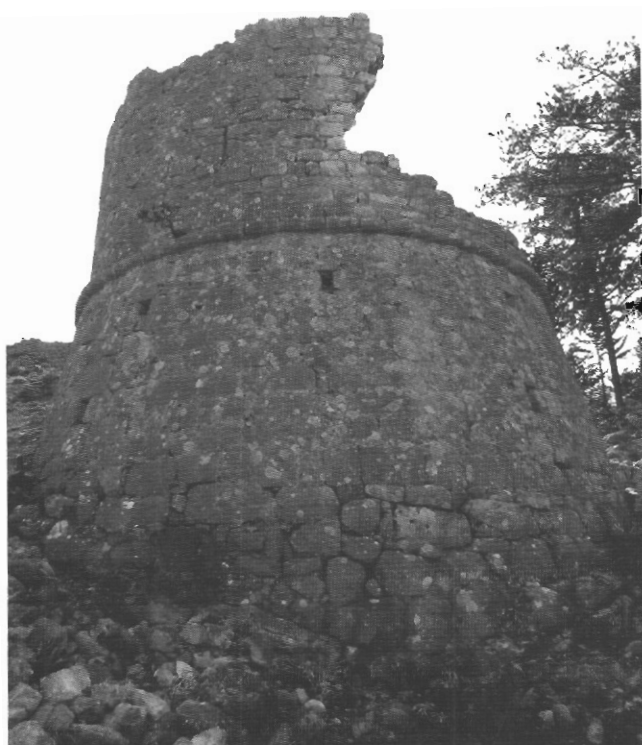
*sl. 9. Ulaz u jugozapadnu "kulu" i spoj sa zapadnim bedemom*



sl. 10. Jugozapadni ugao tvrđave s ostacima parapeta



sl. 12. Prag sjeveroistočne kule s udubinom za osovinu vrata



sl. 11. Sjeverozapadna okrugla kula s parapetom i pravokutnim otvorima za konstrukciju skele

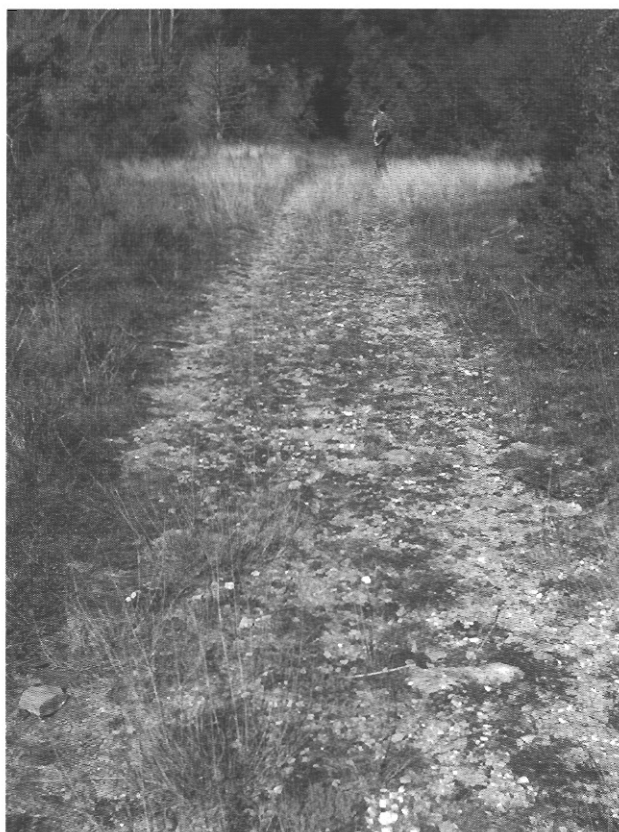


sl. 13. Okrugli otvor, spona ili "zatega" na bedemu

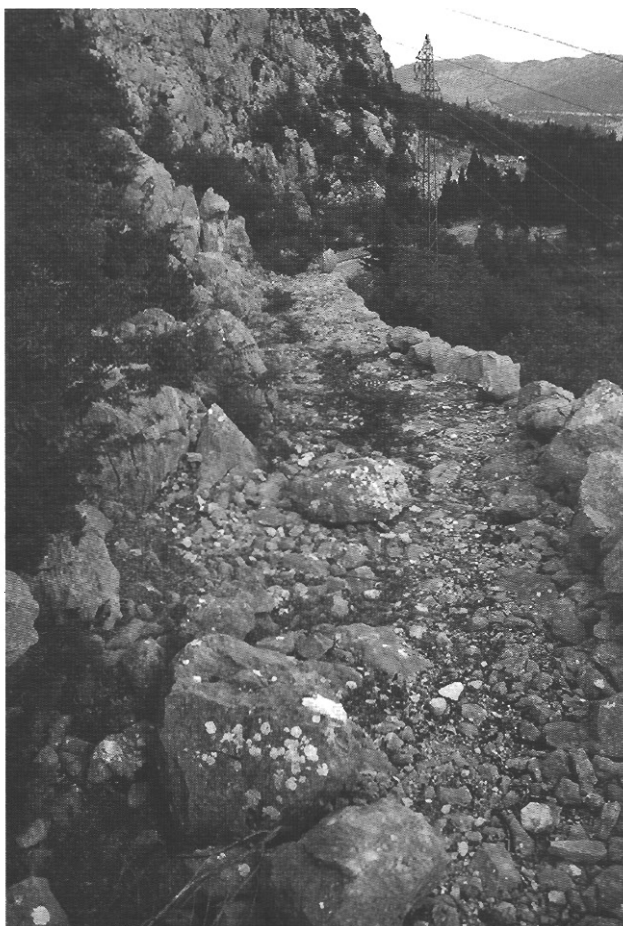
sl. 14. Spoj sjeveroistočne kule s bedemom



sl. 15. Spoj sjeverozapadne kule s bedemom



sl. 16. Stara komunikacija kod izvora "Zvizda"



sl. 17. Pristupni put na južnoj padini podno tvrđave